

QARINDOSHLIK ATAMALARIDA SEMANTIK O'ZGARISHLARNING KOGNITIV ASOSLARI

D.I.Burxanova¹

Mas'ul muallif: Burxanova
Dilnozaxon Ilxomjon qizi, Qo'qon
davlat universiteti dotsenti, PhD.

Accepted: 08 Avgust 2026
Published: 08 Avgust 2026

Copyright: © 2026 by the
author(s). Licensee Buxoro xalqaro
universiteti ilmiy axborotnomasi.

Iqtibos uchun: Burxanova, D. I.
QARINDOSHLIK ATAMALARIDA
SEMANTIK O'ZGARISHLARNING
KOGNITIV ASOSLARI / D. I.
Burxanova // Buxoro xalqaro
universiteti ilmiy axborotnomasi.
— 2026. — T. 7, № 1. — B.
152–155.

1. Qo'qon davlat universiteti dotsenti, PhD

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek tilidagi qarindoshlik atamalarida kuzatiladigan semantik o'zgarishlarning kognitiv asoslari tahlil qilinadi. Qarindoshlik terminlarining o'z asosiy ma'nosidan tashqari qo'shimcha ma'nolar kasb etishi, ularning metaforik va metonimik kengayishlari, ijtimoiy-kommunikativ vazifalari hamda inson tafakkuridagi konseptual jarayonlar bilan bog'liqligi yoritiladi. Tadqiqot natijasida qarindoshlik atamalarining semantik taraqqiyoti xalqning milliy dunyoqarashi, madaniy qadriyatlari va kognitiv faoliyati bilan chambarchas aloqador ekanligi aniqlandi.

Kalit so'zlar: Kognitiv lingvistika, semantik o'zgarish, qarindoshlik atamalari, konsept, metafora, metonimiya, konseptualizatsiya, semantik kengayish, milliy mentalitet, lisoniy manzara.

КОГНИТИВНЫЕ ОСНОВЫ СЕМАНТИЧЕСКИХ ИЗМЕНЕНИЙ В ТЕРМИНАХ РОДСТВА

Аннотация. В данной статье анализируются когнитивные основы семантических изменений, наблюдаемых в терминах родства в узбекском языке. Подчеркиваются приобретение терминами родства дополнительных значений помимо их основного значения, их метафорическое и метонимическое расширение, социально-коммуникативные функции и связь с концептуальными процессами в человеческом мышлении. В результате исследования установлено, что семантическое развитие терминов родства тесно связано с национальным мировоззрением, культурными ценностями и познавательной деятельностью людей.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, семантические изменения, термины родства, понятие, метафора, метонимия, концептуализация, семантическое расширение, национальный менталитет, языковой ландшафт.

COGNITIVE BASIS OF SEMANTIC CHANGES IN KINSHIP TERMS

Abstract. This article analyzes the cognitive basis of semantic changes observed in kinship terms in the Uzbek language. The acquisition of additional meanings by kinship terms in addition to their main meaning, their metaphorical and metonymic expansions, socio-communicative functions, and their connection with conceptual processes in human thinking are highlighted. As a result of the study, it was found that the semantic development of kinship terms is closely related to the national worldview, cultural values, and cognitive activity of the people.

Keywords: Cognitive linguistics, semantic change, kinship terms, concept, metaphor, metonymy, conceptualization, semantic expansion, national mentality, linguistic landscape.

Kirish. Til doimiy rivojlanishda bo'lgan ijtimoiy hodisa sifatida jamiyat taraqqiyoti, inson tafakkuri va madaniy tajribaning ta'sirida o'zgarib boradi. Mazkur o'zgarishlar, ayniqsa, so'zlarning semantik taraqqiyotida yaqqol namoyon bo'ladi. Semantik o'zgarishlar natijasida til birliklari yangi ma'no qirralarini hosil qiladi, ayrim hollarda esa o'zining dastlabki ma'nosidan uzoqlashib, yangi kommunikativ vazifalarni bajarishga xizmat qiladi.

Qarindoshlik atamalari tilning eng qadimiy leksik qatlamlaridan biri bo'lib, insonning oilaviy va ijtimoiy munosabatlarini ifodalashda muhim ahamiyatga ega. Biroq zamonaviy til amaliyotida bu atamalar faqat qarindoshlik munosabatlarini bildirish bilan cheklanmay, turli ijtimoiy, madaniy va kommunikativ ma'nolarni ham ifodalay boshlagan. Kognitiv lingvistika bunday o'zgarishlarni inson ongida kechadigan konseptual jarayonlar bilan bog'liq holda izohlaydi[1.B.220]. Shu bois qarindoshlik atamalaridagi semantik o'zgarishlarning kognitiv asoslarini o'rganish til va tafakkur munosabatlarini anglashda muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi. Kognitiv lingvistika tilni inson ongida shakllangan bilimlar tizimining tarkibiy qismi sifatida talqin qiladi. Shu sababli har qanday leksik birlikning ma'nosi uning lug'aviy mazmuni bilangina emas, balki insonning hayotiy tajribasi, madaniy qadriyatlari va dunyo haqidagi bilimlari bilan ham belgilanadi. Qarindoshlik atamalari insoniyat tarixidagi eng qadimiy konseptlardan biri bo'lib, ular jamiyatning ijtimoiy tuzilishi, oilaviy munosabatlari va madaniy rivojlanishi haqida muhim ma'lumot beradi.

O'zbek tilida qarindoshlik terminlarining son jihatdan ko'pligi va ma'no jihatdan murakkabligi xalqning oilaviy qadriyatlarga alohida e'tibor qaratganligini ko'rsatadi. Ayrim tillarda birgina so'z orqali ifodalanuvchi qarindoshlik munosabatlari o'zbek tilida bir necha alohida atamalar bilan nomlanadi. Bu holat o'zbek xalqining qarindoshlik munosabatlarini nozik darajada differensiallashtirishga moyilligini namoyon etadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. So'nggi yillarda qarindoshlik terminlarini lingvokulturologik va etnolingvistik jihatdan o'rganishga bag'ishlangan tadqiqotlar soni ortib bormoqda. Biroq ularning semantik taraqqiyotini inson tafakkuridagi konseptual jarayonlar bilan bog'liq holda tahlil qilish masalasi hali yetarli darajada o'rganilmagan. Semantik o'zgarishlar masalasi tilshunoslikda uzoq yillardan buyon o'rganib kelinmoqda. An'anaviy semantik tadqiqotlarda so'z ma'nolarining kengayishi, torayishi, metaforalashuvi va metonimiyalashuvi asosiy tadqiqot obyekti sifatida qaralgan. Kognitiv lingvistika shakllangach esa semantik o'zgarishlar insonning bilish faoliyati, konseptual tizimi va dunyoni idrok etish jarayonlari bilan bog'liq holda talqin qilina boshlandi.

G.Lakoff va M.Jonson konseptual metafora nazariyasini ishlab chiqib, til birliklaridagi ma'no o'zgarishlari inson tafakkurining mahsuli ekanligini asoslab berdilar. E.Kubryakova, R.Langaker, N.Boldirev va boshqa olimlar semantik taraqqiyotning kognitiv mexanizmlarini tahlil qilib, konseptualizatsiya va kategoriyalashtirish jarayonlariga alohida e'tibor qaratdilar [2.B.312].

Mazkur tadqiqotda freym tahlili usulidan ham foydalanildi. Freym nazariyasiga ko'ra, inson ongida ma'lum tushunchalar o'zaro bog'langan bilimlar tizimi shaklida saqlanadi. Qarindoshlik atamaları ham "oila", "nasl", "avlod", "qarindoshlik" freym-lari tarkibida o'zaro bog'langan holda mavjud bo'ladi. Semantik o'zgarishlar aynan shu freym-lar o'r-tasidagi munosabatlarning kengayishi natijasida yuzaga keladi.

Mazkur tadqiqotda tavsifiy, kognitiv-semantik, konseptual va lingvomadaniy tahlil metodlaridan foydalanildi. Qarindoshlik atamalarining lug'aviy ma'nolari, nutqiy qo'llanishlari va semantik transformatsiyalari kognitiv yondashuv asosida o'rganildi.

Muhokama va natijalar. Qarindoshlik atamalaridagi semantik o'zgarishlarning asosiy sababi inson tafakkurining mavjud bilimlarni yangi obyekt va hodisalarga ko'chirish xususiyati bilan bog'liqdir. Kognitiv lingvistika bu jarayonni konseptual metafora va konseptual metonimiya mexanizmlari orqali izohlaydi. O'zbek tilida "ota", "ona", "aka", "opa", "amaki", "xola" kabi qarindoshlik atamaları dastlab biologik yoki ijtimoiy qarindoshlik munosabatlarini ifodalagan bo'lsa, vaqt o'tishi bilan ularning semantik maydoni kengayib borgan [3.B.384]. Masalan, "aka" so'zi bugungi kunda nafaqat bir ota-onadan tug'ilgan katta o'g'il farzandni, balki hurmat qilinadigan, yoshi katta yoki ijtimoiy jihatdan yaqin bo'lgan erkak kishini ham anglatadi. Xuddi shuningdek, "opa" atamasi ham biologik qarindoshlik ma'nosidan tashqariga chiqib, hurmat va samimiyat ifodalovchi murojaat shakliga aylangan. Bu holat semantik kengayishning kognitiv modelini namoyon etadi. Inson ongida qarindosh shaxsga nisbatan mavjud bo'lgan yaqinlik, ishonch va hurmat kabi belgilar boshqa kishilarga ham ko'chiriladi. Natijada qarindoshlik konsepti ijtimoiy munosabatlar konsepti bilan integratsiyalashadi.

Qarindoshlik atamalaridagi semantik o'zgarishlarning yana bir muhim ko'rinishi metaforik ma'no taraqqiyoti bilan bog'liq [4.B.276]. Masalan, "ona tili", "ona Vatan", "ota yurt", "ota kasb" kabi birikmalarda qarindoshlik atamaları o'zining bevosita ma'nosida emas, balki metaforik ma'noda qo'llanadi. Bunday holatda inson uchun eng yaqin va qadrlı bo'lgan "ona" va "ota" konseptlari mavhum tushunchalarni anglash vositasiga aylanadi.

Kognitiv nuqtai nazardan qaraganda, "ONA - HIMOYA VA MANBA", "OTA - TAYANCH VA BOSHQARUV" kabi konseptual metaforalar shakllanadi. Natijada til egasi Vatanni ona bilan, tarixiy makonni esa ota bilan qiyoslash orqali abstrakt tushunchalarni osonroq idrok etadi.

Semantik o'zgarishlarning metonimik modeli ham qarindoshlik atamalarida keng uchraydi. Masalan, ayrim hollarda "ota" so'zi butun oilaning rahbari ma'nosida, "ona" esa oila va xonadonning ramzi sifatida qo'llanadi. Bu yerda shaxs nomi unga xos bo'lgan ijtimoiy vazifa bilan bog'lanib, yangi ma'no hosil qiladi.

Qarindoshlik atamalaridagi semantik o'zgarishlarni tushuntirishda prototip nazariyasi muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu nazariyaga ko'ra, har bir kategoriya markazi va periferik a'zoldan tashkil topadi. Masalan, "ota" va "ona" qarindoshlik kategoriyasining prototip a'zolari hisoblanadi. Aynan shu birliklar asosida boshqa qarindoshlik munosabatlari anglanadi va kategoriyalashtiriladi [5.B.560].

Qarindoshlik atamalarining semantik rivojlanishida milliy-madaniy omillar ham muhim rol o'ynaydi. O'zbek xalqida kattalarga hurmat, kichiklarga izzat ko'rsatish qadimiy qadriyat hisoblanadi. Shu sababli qarindoshlik atamaları hurmat kategoriyasining lisoniy ifodasiga aylangan. Notanish kishiga "amaki", "xola", "aka", "opa" deb murojaat qilish ana shu madaniy modelning natijasidir. Bunda qarindoshlik ma'nosi ikkinchi planga o'tadi, asosiy vazifani esa hurmat va samimiyat ifodalash tashkil etadi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, qarindoshlik atamalaridagi semantik o'zgarishlar tasodifiy hodisa emas, balki inson tafakkurining konseptual faoliyati natijasidir. Mazkur jarayonlar orqali til jamiyat ehtiyojlariga moslashadi va yangi kommunikativ imkoniyatlarga ega bo'ladi.

Qarindoshlik atamalarining semantik kengayishida antropotsentrizm tamoyili ham muhim o'rin tutadi. Inson o'zi uchun eng yaqin va tushunarli bo'lgan oilaviy munosabatlar modelini boshqa obyektlarga ko'chiradi. Natijada "ona tabiat", "ona zamin", "ota makon", "ota kasb" kabi birikmalar vujudga keladi. Bu jarayon abstrakt tushunchalarni konkret va hissiy jihatdan yaqin obrazlar orqali anglash imkonini beradi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, qarindoshlik atamalarining semantik taraqqiyoti til iqtisodiyoti tamoyili bilan ham bog'liq. Jamiyatda yangi kommunikativ ehtiyojlar paydo bo'lganda mavjud so'zlar yangi ma'nolarni ifodalash uchun jalb qilinadi [6.B.236]. Masalan, "aka" va "opa" so'zlari bugungi kunda nafaqat qarindoshlikni, balki ijtimoiy yaqinlik, hurmat va samimiyatni ham ifodalaydi.

Qarindoshlik atamalarining semantik o'zgarishlarida pragmatik omillar ham muhim rol o'ynaydi. Nutq jarayonida

bu atamalar suhbatdoshga nisbatan ijobiy munosabat bildirish, muloqot muhitini yumshatish va ijtimoiy masofani qisqartirish vazifalarini bajaradi. Shu sababli ular o'zining asl ma'nosidan uzoqlashib, kommunikativ vosita sifatida faol qo'llanadi. Shuningdek, o'zbek tilida qarindoshlik atamaları asosida shakllangan ko'plab paremiologik birliklar mavjud. "Qarindoshning yomonligi bilinmas, begonaning yaxshiligi", "Aka borning tirg'agi bor" kabi maqollar xalqning qarindoshlik haqidagi konseptual bilimlarini aks ettiradi [7.B.272]. Bu birliklar orqali qarindoshlik konsepti nafaqat leksik, balki madaniy va aksiologik mazmun ham kasb etadi.

Semantik o'zgarishlarning yana bir ko'rinishi atamalarning ramziy ma'nolar kasb etishida namoyon bo'ladi. Masalan, "ota" so'zi donishmandlik, tajriba va rahbarlik timsoli sifatida, "ona" esa mehr, sadoqat va hayot manbai sifatida konseptualashadi. Bu ramziy ma'nolar keyinchalik til tizimida mustahkamlanib, yangi semantik qatlamlarni yuzaga keltiradi.

Qarindoshlik atamalarining kognitiv-semantik taraqqiyotida konseptual integratsiyaning o'rni

Kognitiv lingvistika nuqtai nazaridan qarindoshlik atamalarining semantik taraqqiyotini faqat metafora va metonimiya orqali izohlash yetarli emas. Ushbu jarayonda konseptual integratsiya (conceptual blending) mexanizmi ham muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur nazariyaga ko'ra, inson tafakkuri turli konseptual maydonlarga oid bilimlarni o'zaro uyg'unlashtirib, yangi mazmun hosil qiladi. Natijada qarindoshlik atamaları o'zining dastlabki biologik mazmunidan tashqariga chiqib, ijtimoiy va madaniy munosabatlarni ifodalovchi universal kommunikativ birliklarga aylanadi.

Masalan, o'zbek tilida "ota" leksemasi nafaqat biologik ota obrazini, balki asoschi, yo'l ko'rsatuvchi, tajriba egasi yoki rahbar ma'nolarini ham anglatadi. "Millat otasi", "ustoz ota", "ota kasb" kabi birikmalarda ushbu atama konseptual integratsiya natijasida yangi semantik mazmun kasb etadi. Xuddi shuningdek, "ona" leksemasi "ona tili", "ona zamin", "ona tabiat", "ona Vatan" kabi birikmalarda mehr, himoya, hayot manbai va muqaddaslik konseptlarini ifodalovchi ramziy birlik sifatida namoyon bo'ladi. Bunday semantik transformatsiyalar til egalarining olamni idrok etishidagi milliy-madaniy xususiyatlarni yaqqol aks ettiradi.

Qarindoshlik terminlarining kommunikativ funksiyasi ham zamonaviy nutq amaliyotida sezilarli darajada kengaygan. Kundalik muloqotda notanish kishilarga "aka", "opa", "amaki", "xola", "ota", "ona" kabi murojaat shakllarining qo'llanilishi nafaqat hurmat ifodalash, balki ijtimoiy yaqinlikni shakllantirish, kommunikativ to'siqlarni kamaytirish hamda muloqotning samimiyligini ta'minlashga xizmat qiladi. Shu jihatdan qarindoshlik atamaları pragmatik vazifani bajaruvchi muhim til birliklari sifatida ham baholanadi.

Bugungi globallashuv va raqamli kommunikatsiya sharoitida qarindoshlik atamalarining semantik maydoni yanada kengayib bormoqda. Xususan, ijtimoiy tarmoqlar va internet platformalarida "aka", "opa", "ustoz", "ota", "onajon" kabi birliklar biologik qarindoshlikni emas, balki hurmat, samimiyat, yaqinlik va ijtimoiy birdamlikni ifodalash uchun faol qo'llanmoqda. Bu holat qarindoshlik konseptining virtual kommunikativ makonda ham faol rivojlanayotganligini ko'rsatadi.

Shuningdek, qarindoshlik terminlarining semantik rivojlanishida milliy mentalitet bilan bir qatorda umuminsoniy kognitiv qonuniyatlar ham muhim o'rin tutadi. Deyarli barcha xalqlarda "ota" va "ona" konseptlari himoya, g'amxo'rlik, hayot manbai va ishonch timsoli sifatida idrok etiladi. Biroq o'zbek tilida ushbu konseptlarning semantik imkoniyatlari yanada keng bo'lib, ular hurmat, odob-axloq, ijtimoiy birdamlik va oilaviy qadriyatlarni ifodalash vositasi sifatida faol ishlatiladi. Bu esa o'zbek tilining antropotsentrik va lingvomadaniy xususiyatlarini namoyon etadi.

Umuman olganda, qarindoshlik atamalaridagi semantik o'zgarishlar tilning dinamik rivojlanish jarayonini, inson tafakkurining konseptual faoliyatini hamda jamiyatning madaniy ehtiyojlarini o'zida mujassamlashtiradi. Mazkur birliklarning kognitiv-semantik tahlili til, tafakkur va madaniyatning o'zaro bog'liqligini yanada chuqurroq anglash imkonini beradi hamda o'zbek tilidagi qarindoshlik terminlarining milliy-madaniy va kommunikativ salohiyatini ochib berishda muhim nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Xulosa. O'tkazilgan tahlillar qarindoshlik atamalaridagi semantik o'zgarishlar tasodifiy til hodisasi emas, balki inson tafakkurining konseptual faoliyati mahsuli ekanligini ko'rsatdi. Qarindoshlik terminlarining yangi ma'nolar kasb etishi konseptual metafora, konseptual metonimiya, prototiplashtirish va freym kengayishi kabi kognitiv mexanizmlar asosida amalga oshadi. Qarindoshlik atamalaridagi semantik o'zgarishlar inson tafakkurining konseptual va kognitiv faoliyati bilan uzviy bog'liqdir. O'zbek tilida qarindoshlik terminlari biologik qarindoshlikni ifodalash doirasidan chiqib, hurmat, yaqinlik, samimiyat, himoya va ijtimoiy munosabatlar kabi qo'shimcha ma'nolarni ham ifodalay boshlagan. Bu jarayon konseptual metafora, metonimiya, kategoriyalashtirish va konseptual integratsiya kabi kognitiv mexanizmlar orqali amalga oshadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, qarindoshlik atamaları o'zbek xalqining milliy mentaliteti, madaniy qadriyatlari va olamni idrok etish usullarini aks ettiruvchi muhim kognitiv birliklar hisoblanadi. Ularning semantik taraqqiyotini o'rganish til va tafakkur o'rtasidagi murakkab munosabatlarni chuqurroq anglash imkonini beradi. Qarindoshlik atamaları o'zbek xalqining madaniy xotirasi, milliy qadriyatlari va ijtimoiy tajribasini aks ettiruvchi muhim kognitiv birliklar hisoblanadi. Ularning semantik rivojlanishi til, tafakkur va madaniyatning o'zaro uzviy bog'liqligini namoyon etadi. Shu jihatdan qarindoshlik terminlarini kognitiv-semantik aspektda o'rganish o'zbek tilining antropotsentrik tabiatini ochib berishda muhim ilmiy ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

- [1] Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. – Jizzax: Sangzor, 2006. – 220 b.
- [2] Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab. – Toshkent: O'zbekiston, 2012. – 312 b.
- [3] Nurmonov A. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Akademnashr, 2012. – 384 b.

- [4] Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. – Toshkent: Fan, 2010. – 276 b.
[5] Кубрякова Е.С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке. – Москва: Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.
[6] Болдирев Н.Н. Когнитивная семантика. – Тамбов: ТГУ, 2014. – 236 с.
[7] Маслова В.А. Когнитивная лингвистика. – Минск: ТетраСистемс, 2008. – 272 с.

